

Київська Академія 20 (2023): 263–274.
doi 10.18523/1995-025X.2023.20.263-274
<http://ka.ukma.edu.ua>

Леонід Тимошенко

Білоус, Наталія.

***За крок до вічності. Мешканці міст Волині
у світлі тестаментів кінця XVI — XVII століть
(Київ: Видавничий дім «Простір», 2021), 536 с.: іл.***

Дослідниця ранньомодерної історії України Наталія Білоус є знаним фахівцем у цій важливій, але все ще малопізнаній ділянці минулого. Передовсім, вагомим є її доробок у вивченні ранньомодерного Києва (монографія та збірка документів), а від певного часу вона ґрунтовно досліджує тестаменти міщан та урядницькі еліти Києва й Волині¹, показавши себе і як вправний археограф. Зрозуміло, що рецензована монографія є вислідом напрацювань багатьох років.

Монографічна праця Наталії Білоус є загалом складовою дослідження ранньомодерного соціуму з перспективи соціальної історії у кількох її вимірах, зокрема історичної антропології, тобто передбачає вивчення правових і культурних традицій, релігійних та моральних настанов, ментальних стереотипів, психологічних мотивацій часу тощо. У сучасній українській історіографії такий напрям присутній, але досі вважається не вповні стандартним (а фактично непопулярним), позаяк студії потребують великих зусиль, умінь і застосування спеціальних методик. Об'єктом дослідження Авторки є міський соціум Волині впродовж понад сторічного відтинку. Не можна сказати, що цю проблему на волинському регіональному рівні

¹ Див., наприклад: Наталія Білоус, *Тестаменти киян середини XVI — першої половини XVII ст.* (Київ: Простір, 2011); її ж, *Testamenty mieszkańców miast Wołynia od końca XVI — do początku XVIII w. Katalog* (Warszawa: Sempur, 2017).

національна наука досі оминала. Так, за відносно недовгий період було захищено як мінімум три докторські дисертації². На тлі того, що волинська проблематика явно прогресує, важливо поглянути, що нового вносить монографія Наталії Білоус до волинознавства, які перспективи відкриває і які дискусійні питання порушує.

Предметом дослідження рецензованої праці є тестаментарні практики різних соціальних груп, що мешкали у волинських містах: міщан, шляхтичів, духовенства та дрібніших категорій поспільства³ (хоч, звісно, Авторку найбільше цікавили особи з міським громадянством). Вибір такого ракурсу проблеми говорить сам за себе, адже досі історики вивчали переважно шляхетські тестаменти: наприклад, Михайло Довбищенко уклав реєстр заповітів волинської шляхти 1596–1660 рр., який охоплює 899 позицій⁴.

Велику увагу в монографії (перший розділ) присвячено історіографії, джерелам та методам дослідження, утім, коментарі до тих чи тих джерел та певні історіографічні зауваги Авторка наводить практично в кожному наступному розділі. Одразу слід зазначити, що представлення джерельного матеріалу, передовсім архівного, тут взірцеве, тому працю можна охарактеризувати як «джерельно-документальне» дослідження.

Основний матеріал монографії викладено в наступних чотирьох розділах (підрозділів значно більше). Викликає схвалення фахово

² Див. монографічні дослідження: Наталія Старченко, *Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині. Друга половина XVI—XVII століття* (Київ: Laurus, 2014); її ж, *Стратегії та ритуали конфлікту: шляхетський соціум Волині зламу XVI—XVII ст. Джерела та інтерпретації* (Київ: Інститут історії НАНУ, 2020); Ірина Ворончук, *Родоводи волинської шляхти XVI—першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела)* (Київ: Вища школа, 2009); її ж, *Населення Волині в XVI—першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники* (Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 2012); Андрій Заяць, *Міське суспільство Волині XVI—першої половини XVII ст.* (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2019).

³ Наталія Білоус термін «поспільство» не вживає, хоч ним користувалося не одне покоління урбаністів.

⁴ Михайло Довбищенко, *Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI—перша половина XVII ст.)* (Київ: ПП Сергійчук М. І., 2008), 491–616. Щоправда, автор досліджував шляхту лише з перспективи пожертв на церкви та монастирі.

укладений перелік джерел та літератури предмету, роботу доповнюють джерельні та допоміжні додатки, які становлять приблизно 40% обсягу тексту: покажчики, термінологічний словничок та ін. Похвально також, що книга добре ілюстрована за текстом, що унаочнює досліджувані проблеми.

Наталія Білоус послідовно й логічно, із залученням великого фактологічного матеріалу, розглядає в другому розділі книжки правові засади тестаментування та їх зв'язок із практикою, аналізує персоналії укладачів заповітів, обговорює формуляр (структуру) цього типу джерел. Запропонований тут аналіз структурної побудови тестаменту можна вважати бездоганим; його подеколи застосовано й далі по тексту, відтак, можна говорити про використання у монографії так званого формулярного методу дослідження, який при вивченні ранньомодерної проблематики часто дає потрібний результат. Вивчені Авторкою укладачі тестаментів — це, з одного боку, усталене коло уповноважених, причетних і відповідальних за їх складання, а з другого — присяглі міські урядники, сусіди, родичі або приятелі тестатора. До міських актів документи вносили місцеві писарі, і Наталія Білоус подає їхні докладні переліки за хронологією міських канцелярій тих міст, що «піддалися» дослідженню. Цей досить значний іменний потенціал мешканців волинських міст доповнено у наступних частинах роботи.

Обрану логіку викладу матеріалу (до слова, добре апробовану в польській історіографії) продовжено й у наступному, третьому розділі, що присвячується тестаторам і їхнім стосункам з родиною та близьким оточенням, а також персоналіям осіб, яким заповідалася певна кількість спадщини. Найбільше уваги Авторка приділила особам тестаторів — головних акторів дослідницької території її аналізу. Класифікуючи цю групу, вона вказує, що серед 170 досліджених осіб за статтю переважали чоловіки (70%), решту становили жінки, один тестамент написаний від імені подружжя. За соціальним статусом домінували міщани (84,7%), шляхти було 12%, а 3% належали до духовного стану різних конфесій. Щодо фахової спеціалізації, то середовище тестаторів виглядало так (ідеться, зрозуміло, лише про чоловіків): 17,8% були ремісниками, 6,3% купцями, 50,5% городниками, у 7,3% випадків заняття визначити не вдалося. Гадаю, що згаданий відсоток городників, тобто людей, які в містах займалися сільським господарством, є до пев-

ної міри відкриттям, адже соціальну структуру міст традиційно представляли в історіографії інакше. Зрозуміло, що така велика група міських «селян» користувалась міським правом нарівні з іншими, тобто мала доступ до комплексу прерогатив мешканців маґдебурзьких міст.

Наталія Білоус дійшла цікавого висновку щодо жінок-тестаторок. За її спостереженням, тексти їхніх заповітів відзначаються особливою докладністю, містять чимало інформації про матеріальний стан та побожність, а деякі навіть віддзеркалюють емоційний стан і долі жінок, ситуацію в родині та ставлення до шлюбних партнерів, тобто яскравіше та виразніше демонструють індивідуальність та емоції тестаторок.

Важливою є наведена в книжці інформація про таку групу тестаторів, як міські урядники: війти, лентвійти, райці, лавники, писарі. Групу ремісників представляють кушніри, кравці, ткачі, шевці, мельники, ковалі, склярі, теслі, пивовари. Дещо екзотично виглядають представники таких професій, як хірург і аптекар та лазєбник. Більшість тестаторів — це пересічні мешканці волинських міст, а до числа тих, які займали помітнішу суспільну позицію, можна віднести небагатьох. Серед них Авторка виокремила луцького аптекаря Войтеха Мстиславського: його тестамент був єдиним, що його виявлено у книгах столиці Волинського воєводства. Серед тестаментів міської шляхти виділяється заповіт королівського ротмістра Костянтина Томаша Судимонтовича Чечеля-Новоселецького (1688 р.), який за життя «прославився» численними позовами до волинської шляхти, а після смерті тривалими судовими суперечками між родичами. Вивчення родинного кола тестаторів також дало цікаві результати, зокрема вичерпну інформацію про шлюбних партнерів, про батьків, дітей та опікунів, про близьких родичів та приятелів як спадкоємців. Звісно, що про них ідеться лише під оглядом розподілу майна тестатора, однак Авторка цим не обмежилася, дослідивши випадки оскарження заповітів, що траплялося доволі часто.

У підсумку матеріал проаналізованого розділу доповнює наші знання про демографічну мозаїку волинських міст. Заслуговує на увагу й висновок про те, що волинські тестаменти відтворюють конфігурації розподілу майна між спадкоємцями, засвідчуючи поєднання у повсякденному житті права, звичаю та емоційного

стану тестаторів, а також сигналізують про вже існуючий конфлікт у родині чи його попереджують, хоч здебільшого демонструють ідеальний образ родинного життя.

Вкрай важливим є четвертий розділ книжки «Релігія і Церква в житті тестаторів». Простуючи територією вкрай складних церковно-релігійних стосунків у регіоні, Наталія Білоус простежує ставлення тестаторів до смерті, описує поховальні та поминальні практики й записи на релігійні та побожні цілі. Запропонована в монографії віросповідна статистика 170 тестаментів така: 48% належало православним, 28% римо-католикам, 22% уніатам. Поліконфесійну картину могли б доповнити тестаменти протестантів, але таких Авторка не знайшла, що з певною долею ризику можна пояснити слабкістю реформаційних рухів у містах, але не в регіоні в цілому. Назагал волинський міський соціум постає як поліконфесійний, у якому представників усіх конфесій об'єднувало почуття обов'язку людини приготувати себе до «доброї смерті». Ця традиція прийшла на українські терени після 1569 р. з Речі Посполитої. Хоч, за спостереженням Авторки, існували певні відмінності в тестаментарних практиках людей різних конфесій, проте в цілому їхнє ставлення до смерті мало чим відрізнялося, що відповідало духові потридентської епохи.

З тестаменами тісно пов'язувалися поховальні й поминальні практики, що їх майже вичерпно реконструює Наталія Білоус, звертаючись до такої галузі гуманітаристики, як фунералістика, тісно пов'язаної з тією ділянкою європейської релігійної культури, що її метафорично називають «театром смерті». У монографії проаналізовано місця поховань тестаторів, окремо — латинського, окремо — східного обряду, тобто, православних і уніатів. Визначення місця поховань за тестаменами вже апробовано у працях Наталі Яковенко та Михайла Довбищенка, хоч, як відомо, заповіти не завжди виконувалися, тому їх не можна розглядати як джерело стовідсотково достовірної інформації.

Дослідження записів на релігійні та побожні цілі, відображені в тестаментах, дуже цікаві, адже мешканці Волині нераз заповідали на церкву все своє майно чи якусь його частину, а також кошти на організацію гідного похорону. В монографії докладно задокументовано основні тенденції цих практик, однак запропонована Авторкою статистика навряд чи відповідала рівневі побожності

досекулярного суспільства: лише 47% тестаторів здійснили добродійні релігійні акти, тоді як більше половини цього не зробили — можливо, через незадовільний матеріальний стан (хоч, звісно, могли впливати й інші чинники). Інакше виглядає ця статистика, за порівнянням Авторки, в польських містах (наприклад, у Кракові), де дві третини мешканців зазвичай жертвували на побожні цілі. Пояснення цієї різниці Наталія Білоус не дає, хоч, без сумніву, в цьому можна було б побачити дужчий вплив у Польщі потридендентської релігійності, коли пожертви на храми сприймалися за один із шляхів досягнення християнського спасіння.

Підсумовуючи розділ, Авторка стверджує, що тестаментарні записи на побожні цілі засвідчували прив'язаність городян до певного культу, церкви або монастиря, і це дозволяє опосередковано дослідити їх ставлення до різних релігійних інституцій. Залишається додати, що згадані реалії краще простежуються за тестаментарними шляхти, які вивчав Михайло Довбищенко, дійшовши висновку, що тестатори часто жертвували на храми «не своєї», ба іноді навіть ворожої конфесії.

Привертає увагу ще одне висновкове спостереження Наталії Білоус: що волинські городяни назагал боялися смерті, й власне цей страх підштовхував до складання заповітів. Тут дослідниця зробила спробу зануритися в ділянку теології, яку називають *есхатологією* (щоправда, вона не вживає цього терміну). Варто додати, що, на мою думку, теологія страху смерті походить з європейської католицької культури і, цілком зрозуміло, притаманна й польському католицизмові. Задля його применшення існувало багато засобів (один з них відомий і Авторці — приготування до «доброї» смерті), однак, з другого боку, католицька християнська доктрина вимагала ілюструвати потойбічне життя грішників сценами Страшного суду, тобто художніми методами (у монографії такі приклади наведено). Залишається порівняти згадані тенденції з московським православ'ям, де, за деякими оцінками, значно менше культивувалося почуття страху смерті, а домінував так званий *есхатологічний оптимізм* (такий висновок спирається лише на московські пом'яники, адже масового тестаменту не практикували)⁵.

⁵ Див. докладніше: Ирина Дергачева, *Посмертная судьба и «иной мир» в древнерусской книжности* (Москва: Кругъ, 2004). Порівняння двох різних

В останньому, п'ятому розділі монографії обговорено світ матеріальних стосунків крізь призму тестаментів: розпорядження тестаторів щодо нерухомості; щодо власних речей різних категорій, серед іншого й книг; щодо боргів та боргових зобов'язань. Авторський аналіз тут бездоганний, як і його виклад.

Напевно, застосована методика, дослідницький інструментарій та структура викладу матеріалу Наталії Білоус є вичерпними. Варто ще раз наголосити, що вона широко послуговується відповідними працями польських істориків про тестаменти польської шляхти та духовенства, чий доробок у цій ділянці є загальновідомим, а також здобутками зарубіжної історіографії. Усі виявлені Авторкою заповіти (170 одиниць) опубліковано в додатках до монографії, яким передує реєстр тестаторів. До слова, всі тестаменти є архівного походження, їх узято переважно з волинських актових книг, що зберігаються в Центральному державному архіві України в Києві, тобто вони досі не публікувалися.

Велике значення має питання про репрезентативність джерельної бази, адже від цього залежить релевантність висновків. Наталія Білоус, представляючи джерела праці, зазначає, що через малу кількість збережених міських книг, а саме до них вносилися тестаменти городян, їй вдалося виявити заповіти лише мешканців 15 міст і містечок, тобто всього 12% міського простору Волині, де Андрій Заяць нараховував загалом 125 урбоцентрів⁶. Звісно, цього відносно замало, однак це не означає, що обрана Наталією Білоус тема не мала права на існування, тим більш що для аналізу застосовано найновіший дослідницький інструментарій. Для предметнішого уявлення перерахую «досліджені» Авторкою міста, зазначаючи в дужках кількість виявлених тестаментів в актових книгах ЦДІАУК: Олика (4), Дубно (6), Ковель (8), Луцьк (1), Рівне (1), Козлин (1), Миляновичі (1), Вишва (1). До міських книг Олики

поминальних традицій наведено в: Леонід Тимошенко, *Руська релігійна культура Вільна. Контекст доби. Осередки. Література та книжність (XVI — перша третина XVII ст.)* (Дрогобич: Коло, 2020), 565–567.

⁶ Щоправда, у найновішому дослідженні Андрія Заяця ідеться вже про 209 джерельно віднотованих міських центрів, хоч не всі вони перетворились на міста, деякі «ініціативи» так і залишилися не реалізованими. Див.: Заяць, *Міське суспільство*, 387. Утім, Авторка покликається на попередні дослідження волинознавця.

було додано 74 тестаменти з Бібліотека ПАН у Курніку, тобто разом їх виявлено 78. До магістратських книг Дубна додалися 29 позицій із НІА Білорусі, до міської книги Рівна 26 тестаментів звідти ж. Інші знахідки доповнилися поодинокими текстами з Нового Тучина, Клевані, Сокола, Турійська, Маначина та кількох сіл.

Впадає у вічі, що основні міські центри Волинського воєводства — Луцьк (центр воєводства й однойменного повіту), Володимир і Кременець (адміністративні центри повітів), а також Остріг — столиця «держави» князів Острозьких, випали з дослідницької території, що, звісно, є не провинною Наталії Білоус, а наслідком втрати відповідних джерельних комплексів.

Висновки рецензованого дослідження науково коректні, джерельно обґрунтовані, чіткі й новаторські. Вони, поза сумнівом, засвідчують наукову новизну праці Наталії Білоус. Серед новаторських підходів, використаних у її роботі, я б особливо виокремив історіографічний: тестаменти городян міст ранньомодерної Волині до сьогодні комплексно не досліджувалися, а головне — не аналізувалися як багатосапектне джерело з неабияким інформативним потенціалом (варто додати, що це стосується і заповітів шляхти). Саме його й розкрито в монографії, причому на двох рівнях — видимому й прихованому, тобто як спектр проблем ранньомодерної культури, що потребує герменевтичного аналізу.

Монографія Наталії Білоус вирізняється також своїми порівняльними контекстами. Приміром, порівнюючи тестаментарну практику Волині з коронними землями Речі Посполитої, Авторка справедливо зауважує певне відставання волинян, що відобразилося у невикористанні практики спеціальних книг для вписування тестаментів (так званих «*Libri testamentorum*»). Помітною є і деяка архаїчність волинських тестаментарних джерел. Водночас у книжці постійно акцентується вплив польських практик на структуру волинського тестаменту. На мою думку, цей вплив був навіть більшим, бо фактично українська традиція сформувалася під впливом польських писемної, адміністративно-урядницької та релігійної культур. Звідси випливає, що волинські практики були за самою своєю природою річпосполитськими. Сказане яскраво й доказово виопуклюється при порівнянні з практиками Московської Русі. У досліджуваний період заповіт (т.зв. «духовная») там уже існував, але не набув масового характеру, бо для цього не було бази у формі земських, гродських

та міських книг, що зумовлювалося відсутністю міських маґдебургій та браком автономії адміністративно-територіальних одиниць⁷.

З огляду на відносно малу збереженість міських заповітів Волині, а також на велику кількість шляхетських тестаментів регіону, можна дійти висновку про певну винятковість краю на тлі загального розвитку українських земель. На мою думку, монографія Наталії Білоус у цілому підтверджує мою гіпотезу, що принаймні у XVI — першій третині XVII ст. саме на Волині формувалися засади національної ментальності та правової, освітньої і релігійної культури українців. Тема дослідження Наталії Білоус створює нагоду для проведення контекстних аналогій, однак на тлі практичної відсутності порівнянь проаналізованих нею заповітів із тестаментарними практиками волинської шляхти насувається питання про соціальні різновиди регіонального тестаментування, що дозволило б у майбутньому сформуванню більш загальні уявлення про форми «підготовки» волинян до смерті. Одне з найконкретніших зауважень стосується практик тестаментування такої важливої категорії мешканців волинських міст, як духівництво. Так, на жаль, Авторка не врахувала заповіти луцько-острозького єпископа Кирила Терлецького, яких було аж три: 19.09.1595 р., 5.08.1598 р. і 2.04.1607 р. (перший внесено до актів коронної канцелярії, другий не облятувався, третій записали в ґродських книгах Луцька)⁸. Кількість заповітів Кирила Терлецького (насправді їх було чотири, але один не зберігся) являє собою певний феномен; так само цікавими є причини складання перших двох, коли єпископ ще не збирався помирати за старістю чи хворобою. Важливим є також зміст усіх згаданих тестаментів⁹, який

⁷ Про специфіку самоврядування Московії в XVI ст. див. докладніше: Владимир Бовыкин, *Местное самоуправление в Русском государстве XVI в.* (Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2012).

⁸ Тестаменти опубл.: *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северозападной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа* (Вильна, 1867), 1: 196–200 (№ 64); 217–219 (№ 70); 230–236 (№ 76). Джерела були опубліковані за архівною збіркою самого тестатора. Див. обляту тестаменту в луцьких міських актах: Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 79, с. 420 зв. — 427.

⁹ Див. докладніше: Леонід Тимошенко, «Заповіти, смерть та поховання єпископа Кирила Терлецького», *Дрогобицький краєзнавчий збірник XI–XII* (2008): 467–483.

міг би суттєво доповнити дослідження Наталії Білоус. Утім, заповіти ієрархів вона взагалі не брала до уваги, хоч, зрозуміло, єпископи обох волинських єпархій Київської митрополії теж були мешканцями відповідних міст¹⁰.

Вектор пошуку Наталії Білоус був спрямований на виявлення тестаментів у міських актах, до яких їх записували. Проте з цього правила бували й винятки, коли, крім обляти, зберігся оригінал документа, складений у домі тестатора, а вже після цього занесений до канцелярії міського уряду (суду)¹¹. У мене немає таких прикладів з Волині, але що таке траплялося – бачимо на підставі тестаменту дрогобицького священника Василя Терлецького 1680 р., який зберігся в оригіналі, хоча й був облятований до актових книг. Згаданий випадок з Дрогобича стосується гіпотетичної збереженості оригіналу у фондах церковних установ; траплялось і таке, що тестамент якогось міщанина відклався у тій чи тій збірці за межами українських земель.

Коло дослідницьких проблем, до порушення яких спонукає рецензована монографія, набагато ширше. Зокрема, як на мене, практики тестаментування висвітлюють публічність міського життя. З одного боку, укладення тестаменту було суто приватним учинком, але з другого, тестамент впливав на життя інших людей, які підлягали його персвазійній владі, отже, був текстом міської риторики. Заповіт укладали публічно, а коли йшлося про непересічних мешканців, він ставав подією, що виходила за рамки приватного життя. Так само публічним був процес внесення тестаменту до міських актів. Часто продиктовані тестаменти редагувалися, набуваючи ознак *genus demonstrativum* (напучувальної промови), у яку «запаковували» певні топоси даного риторичного гатунку: неунікненність смерті та невідомість часу її приходу, марність і короткочасність людського життя, марність світу, бажання уник-

¹⁰ Відомий також тестамент володимирського єпископа Йоакима Мороховського 1631 р.: *Архив Юго-Западной России* (Київ, 1883): ч. 1, т. 6: 623–630. Назагал, тестаменти ієрархів мають важливий інформативний потенціал, який характеризує релігійно-церковні відносини тієї доби і виходить за межі суто регіональної чи внутрішньоміської проблематики.

¹¹ Див. докладніше: Леонід Тимошенко, «Документи до церковної історії Дрогобича (друга половина XVI — початок XVIII ст.),» *Дрогобицький краєзнавчий збірник IX* (2009): 471–472.

нути майнових суперечок, топоси *humilitas* (скромності, покори)¹². Однак, дослідження публічного життя ранньомодерного соціуму, навіть у сучасній історіографії, покищо не виходить за рамки студій над самоврядуванням.

На завершення ще раз підкреслю, що дослідження Наталії Білоус помітно розширює сучасні уявлення про міський соціум Волині ранньомодерної доби, а також відкриває перспективу для аналогічних комплексних досліджень тестаментів волинської шляхти й відповідних практик в інших воєводствах українського Правобережжя, де, вочевидь, теж варто розпочинати з міст.

Bibliography

Arheograficheskij sbornik dokumentov, odnosyashchihsia k istorii Severozapadnoj Rusi, izdavaemyj pri upravlenii Vilenskogo uchebnogo okruga. Vol. 1. Vil'na: Upravlenie Vilenskogo uchebnogo okruga, Pechatnaya A. Syrkina, 1867.

Архив УУго-Западной России. P. 1, vol. 6. Kiev, Tipografia G. T. Korchak-Novickoho, 1883.

Bilous, Nataliia. *Testamenti kyian seredyny XVI — pershoi polovyny XVII st.* Kyiv: Prostrir, 2011.

Biolous, Nataliia. *Testamenti mieszkańców miast Wołyńia od końca XVI — do początku XVIII w. Katalog*. Warszawa: Semper, 2017.

Bovykin, Vladimir. *Mestnoe samoupravlenie v Russkom gosudarstve XVI v.* Sankt-Peterburg: Dmitrij Bulanin, 2012.

Dergacheva, Irina. *Posmertnaya sud'ba i «inoj mir» v drevnerusskoj knizhnosti*. Moskva: Krug, 2004.

Dovbyshchenko, Mykhailo. *Volynska shliakhtha u relihiinykh rukhakh (kinets XVI — persha polovyna XVII st.* Kyiv: PP Serhiichuk M. I., 2008.

Nedwiedz, Jakub. *Kultura literacka Wilna (1323–1655). Retotyczna organizacja miasta*. Kraków: Universitas, 2012.

Starchenko, Nataliia. *Chest, krov i rytoryka. Konflikt u shliakhetskomu seredovysychi Volyni. Druha polovyna XVI — XVII stolittia*. Kyiv: Laurus, 2014.

¹² Див. докладніше: Jakub Nedwiedz. *Kultura literacka Wilna (1323–1655). Retotyczna organizacja miasta* (Kraków: Universitas, 2012), 242–249.

Starchenko, Nataliia. *Stratehii ta rytualy konfliktu: shliakhetskyi sotsium Volyni zlamu XVI–XVII st. Dzherela ta intepretatsii*. Kyiv: Instytut istorii NANU, 2020.

Tsentralnyi derzavnyi istorychnyi archiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 25, op. 1, spr. 79.

Tymoshenko, Leonid. «Dokumenty do tserkovnoi istorii Drohobycha (druha polovyna XVI — pochatok XVIII st.)» *Drohobyttskyi kraieznavchyi zbirnyk IX* (2009): 467–476.

Tymoshenko, Leonid. *Ruska relihiina kultura Vilna. Kontekst doby. Oseredky. Literatura ta knyzhnist (XVI — persha tretyna XVII st.)*. Drohobych: Kolo, 2020.

Tymoshenko, Leonid. «Zapovity, smert ta pokhovannia yepyskopa Kyryla Terletskoho.» *Drohobyttskyi kraieznavchyi zbirnyk XI–XII* (2008): 467–483.

Zaiats, Andrii. *Miske suspilstvo Volyni XVI — pershoi polovyny XVII st.* Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2019.

Voronchuk, Iryna. *Naseleattia Volyni v XVI — pershii polovyny XVII st.: rodyna, domohospodarstvo, demohrafichni chynnyky*. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereleznavstva im. M. S. Hrushevskoho NANU, 2012.

Voronchuk, Iryna. *Rodovody volynskoi shliakhty XVI — pershoi polovyny XVII st. (rekonstruktsiia rodynnykh struktur: metodolohiia, metodyka, dzherela)*. Kyiv: Vyscha shkola, 2009.